

МОРФОЛОГІЯ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ В МУРОВАНИХ ХРАМАХ В. М. ПОКРОВСЬКОГО НА ТЕРЕНАХ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

*Київський національний університет будівництва і архітектури,
кафедра основ архітектури і архітектурного проектування*

© Кондратьєва О. В., 2019

<https://doi.org/>

Сплеск національної ідентичності в період культурного ренесансу початку XX століття віддзеркалився у народженні українського архітектурного модерну. Досліджено морфологічні ознаки дерев'яної архітектури в мурованих храмах архітектора-художника В. М. Покровського на теренах Слобідської України початку XX століття.

Ключові слова: дерев'яна архітектура, творчість архітектора-художника В. М. Покровського, муровані храми Слобідської України, культурний ренесанс початку XX століття.

Постановка проблеми

Дослідження виразів національної свідомості в об'єктах культурної спадщини країни є підґрунтям розуміння ідентичності нації. Виявлення ознак українського архітектурного модерну в мурованих храмах на теренах Слобідської України початку XX століття віддзеркалює прояви національної ідентичності в період культурного ренесансу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Українську дерев'яну архітектуру вивчала плеяда вітчизняних архітектурознавців: Г. Г. Павлуцький (2017), М. Д. Драган (2016), В. Ю. Січинський (1925), С. А. Таранущенко (2011), Я. М. Тарас (2007). У 1982 році у видавництві Cambridge University Press вийшла друком монографія Девіда Бакстона (David Buxton) (1982), присвячена дерев'яній архітектурі центрально-східних країн Європи. Сакральну архітектуру Слобідської України ґрунтовно студіювали С. А. Таранущенко (2011), М. П. Цапенко (1967), В. О. Кодін та О. О. Єрошкіна (1999), В. Є. Новгородов (1999). Однак еволюцію морфологічних ознак дерев'яної архітектури в мурованих храмах на теренах Слобожанщини періоду культурного ренесансу початку XX століття не досліджували ані вітчизняні, ані закордонні вчені.

Мета статті

Виявити морфологічні ознаки дерев'яної архітектури в мурованих храмах на теренах Слобідської України початку XX століття на прикладі архітектурного надбання В. М. Покровського.

Виклад основного матеріалу

Перший випуск харківського видання “Другъ Искусства” (1913) з піднесенням повідомляв про нову моду в архітектурі на теренах Слобідської України: “Только въ послѣдніе годы

українській стиль став цікавити багатьох і завойовувати собі положення. Тепер уже багато, як частних осіб, так і суспільних установ будують будинки в українському стилі. <...> Не мало стильних будинків побудовано і приватними особами, і, наприклад, в Харкові їх набереться вже десятків. <...> Український стиль став, як говорять, модним” (Перша виставка..., 1913). Найкращі зразки українського архітектурного модерну – і школи Лохвицького земства О. Г. Сластіона (1911–1914), і селекційна станція Харківського сільськогосподарського товариства Є. Н. Сердюкова у співстворстві з М. Ю. Харманським (1909–1911), і Харківське художнє училище архітектора К. М. Жукова (1911–1913), – віддзеркалюють культурний ренесанс Лівобережної України початку ХХ століття. Своєрідним *Розетським каменем* українського нового стилю став будинок Полтавського земства (1903–1908) харківського архітектора В. Г. Кричевського (Shust and Pavlovsky, 11). То був час, коли плеяда архітекторів-художників відкрила нові виміри будівничої історії України у напрямі до новаторства функціонального, конструктивного, оновлення форм, а відтак – художньо-образного. Одним із перших теоретичних обґрунтувань нового українського стилю в дерев'яній і мурованій архітектурі стала праця М. А. Шумицького 1914 року (Шумицький 1914), однак лише на зламі третього тисячоліття суть українського архітектурного модерну вичерпно сформулював у своїй *magnum opus* В. В. Чепелик (2000).

Харківський архітектурно-мистецький осередок – один із авангардистів стилю – розвивався динамічно і у царині храмового будівництва. На початку ХХ століття на Слобожанщині почали з'являтися храми, спорудження яких було не тільки результатом наукового вивчення світових історичних архітектурних прототипів, а і зверненням до національних українських традицій.

Піонером у спорудженні нових сакральних формотворів на теренах Слобідської України в період культурного ренесансу початку ХХ століття був харківський єпархіальний архітектор-художник В. М. Покровський (1863–1924). Його повернення на батьківщину після тривалої проектно-будівельної діяльності у Польщі та короткого перебування у Москві співпало з розквітом українського модерну на теренах Слобожанщини. Багатий і різноманітний професійний досвід у проектуванні сакральних і цивільних будівель став міцним підґрунтям для створення архітектором-художником визначних храмів-всесвітів. Віртуозну роботу з історичним матеріалом та своєрідність обраних стилів втілено у створенні вірцевих сакральних споруд українського архітектурного модерну на Слобожанщині. Найяскравіше його ознаки у храмовому будівництві В. М. Покровського виявилися в проекті церкви 1907 року – одній із перших робіт, виконаних на посаді харківського єпархіального архітектора (ДАХО, 1907). Проект храму здобув особливе визнання: лише упродовж 1907–1912 років парафії Харківської єпархії замовляли його чотири рази. Мурований храм для 600 прочан було зведено у с. Порожок Охтирського повіту (1907) (нині Краснопільського району Сумської обл.), с. Гнилиця Перша Вовчанського повіту (1908) (ДАХО, 1908; Парамонов і др., 2007, 144) (нині Великобурульського району Харківської області), с. Тишківка Старобільського повіту (1909) (ДАХО, 1909) (нині Марківського району Луганської області) та м. Білопіль Сумського повіту (1912) (Парамонов і др., 2007, с. 225) (нині Сумської області).

Осягнувши неповторний образ храму, розуміємо наскільки твір є ремінісценцією хрестоматійної пам'ятки української дерев'яної архітектури – церкви святого Георгія (Юра) ХV–ХVІІІ століть у м. Дрогобичі Львівської області (Павлуцький, 2017, 36; Мардер та Вечерський, ред., 2000, 164; Міністерство культури України та Міністерство культури Республіки Польща, 2011, 14; Драган, 2016, 231–232) (рис. 1).

Враховуючи, що архітектурній лексиці храму притаманний полістилізм (модернізовані елементи романської та візантійської архітектур, московських храмів ХVІІ століття), вирізняється у стилістичній палітрі домінування прикмет української дерев'яної архітектури. Насамперед, це тридільність об'ємно-планувальної композиції храму на вісі схід-захід, яка є найпоширенішою структурою в українських зрубових храмах. Церква з західного фасаду отримала новий акцент у формі дзвіниці, вищої від верху нави. Таке поєднання храму та дзвіниці з заходу від бабинця створює асиметрію архітектурних мас, притаманну галицькій традиції дерев'яного храмового

будівництва XVII–XVIII століть (Драган, 2016, 97) і спостерігається, наприклад, у дерев'яній церкві святої Параскеви початку XVII століття (с. Малнів Мостиського району Львівської області) (Там само, 325), зруйнованої в 60-і роки XX ст. Однак у лемківських церквах дзвіниці-вежі домінують у загальній композиції і за висотою, і за об'ємом, і надбудовані традиційно над бабинцем, як у церквах Покрови Пресвятої Богородиці 1831 р. (с. Новий Санч, Польща) (Там само, 347); святого апостола Якова 1612 р. (с. Новий Санч, Польща) (Там само, 345); Параскеви 1700 р. (с. Горлиці, Польща) (Там само, 345). Нижні яруси дзвіниці у проекті церкви авторства В. М. Покровського становлять у плані квадрат, що завершується невисоким восьмимериком, на який спирається аркада із дзвонами. Форма завершення дзвіниці тотожна бані храму. Однак тридільність храму В. М. Покровський розвиває не тільки прибудованою дзвіницею, а і зниженими приміщеннями пастофоріїв (ризниці та паламарні), які розташовані з півночі й півдня від вівтаря, та входами у формі ганків з опорними діжкоподібними колонами та наметовою покрівлею по трьох сторонах світу.

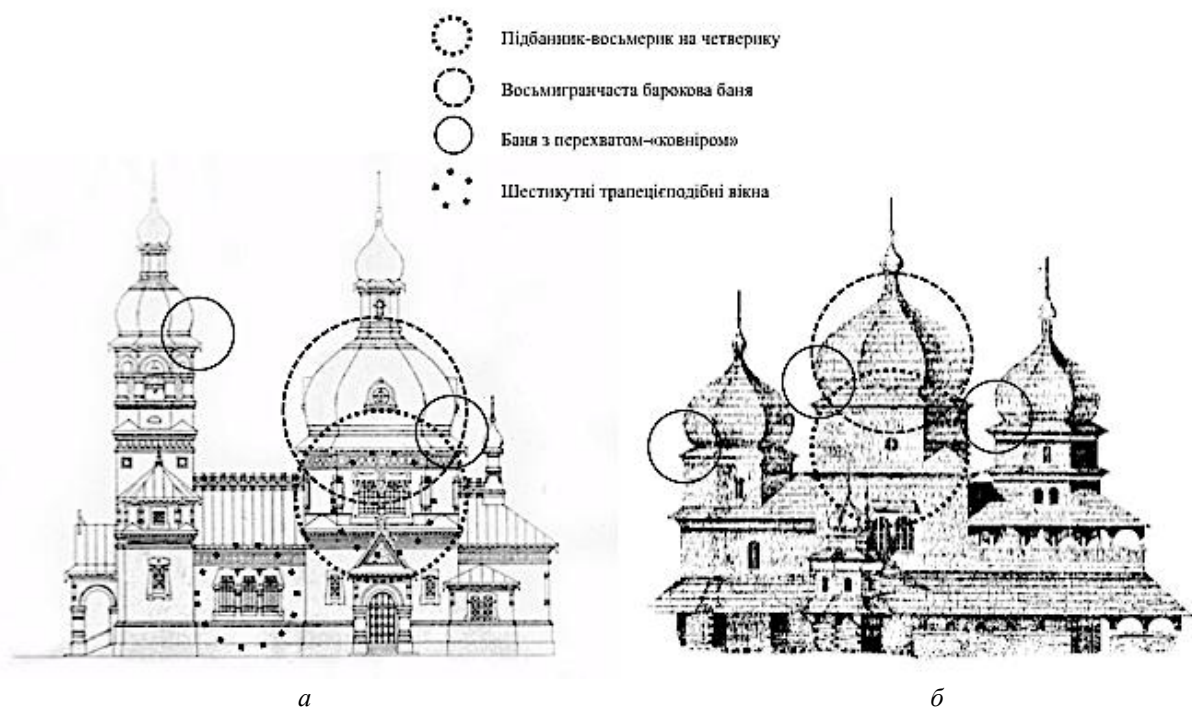

Рис. 1. Морфологічні ознаки української дерев'яної архітектури в проекті храму 1907 року архітектора-художника В. М. Покровського на теренах Слобідської України початку XX століття. Рисунок розроблено О. В. Кондратьєвою: а – Південний фасад. Кирило-Мефодіївська церква. Архітектор-художник В. М. Покровський. Проект 1907 р. (ДАХОа). Будівництво 1909–1918 рр. (ДАХОВ). с. Тишківка, Марківський район, Луганська область; б – Південний фасад. Церква святого Георгія (Юра) XV–XVIII ст. м. Дрогобич, Львівська область. Кресленик за Г. Г. Павлуцьким (Павлуцький, 2017)

Другою прикметою української дерев'яної архітектури є просторова трансформація нави від четверика до восьмирика (Там само, 70, 224). Тип таких нав характерний для численних зрубівих храмів із пандативом і зустрічається у церквах святої Параскеви початку XVII століття (с. Малнів Мостиського району) (Там само, 325); Воскресіння Христа Господнього XVII століття (м. Старий Самбір) (Там само, 225), святого Миколи 1731 р. (м. Золочів) (Там само, 227).

Наступною морфологічною ознакою української дерев'яної архітектури у проекті В. М. Покровського є масивні барокові гранчасті бані з перехватами-«ковнірами» (Там само, с. 70, с. 224). Зразки такого типу бань притаманні церквам святого Георгія (Юра) XV–XVIII століть (м. Дрогобич) (Драган, 2016, с. 231); Покрови Пресвятої Богородиці 1641 р. (м. Перемишль) (Там само, с. 239); Пресвятої Богородиці 1687 р. (м. Золочів) (Там само, с. 236); Воздвиженській

Чесного Хреста 1888 р. (м. Броди) (Там само, с. 339); святих Кузьми і Дем'яна 1891 р. (м. Радехів) (Там само, с. 339).

І остання, найвиразніша прикмета української дерев'яної архітектури в проекті храму В. М. Покровського – це шестикутні трапецієподібні віконні отвори. Архітектор-художник ритмічно варіює їх на фасадних площинах, акцентуючи внутрішню площину кожного отвору декоративними ґратами з символікою та вітражами. На ярусах фасадів храму він кількісно (вгору) створює “віконне димінундо” 3–2–1 і так вводить віконні композиції до загальної ієрархічної структури храму. Поодинокі віконні отвори (квадратні, прямокутні, шестикутні та люкарні) своєрідно декоровані рельєфною цеглою, а спарені та потрійні шестикутні трапецієподібні вікна чергуються декоративними напівколонками, де кожна група вікон об'єднана обрамленням у мальовничий ансамбль. На противагу крученим колонкам у “вікнах Кричевського”, В. М. Покровський вписує напівколонки романського типу та фланкує ними вікна тільки внутрішньо, а зовні об'єднує кожен групу обрамленням. Обриси композицій вікон із декоративним мереживом ґрат значно поживляють композиції фасадів. І хоча за формою шестикутні трапецієподібні віконні отвори мали за основу глибокі народні традиції хатньої та церковної дерев'яної архітектур, вони зустрічаються в мурованих храмах українського бароко Лівобережної України XVII–XVIII століть (Спасо-Преображенський собор м. Ізюм Харківської області, XVII століття; Свято-Воскресенський собор м. Суми, кінець XVII століття – 1702 р.; церква Покрови Пресвятої Богородиці м. Старобільськ (сл. Стара Біла) Луганської області, XVIII століття) (Парамонов и др., 2007, с. 206; Таранущенко, 2011, с. 347, 490; О. С. Слепцов і В. С. Самойленко 2012, с. 164). В епоху *fin de siècle* традиція впровадження шестикутних трапецієподібних вікон продовжувала розвиватися в дерев'яних і мурованих храмах на теренах Слобожанщини (Парамонов и др., 2007, с. 139, 146, 157, 165, 192, 218), а в проекті храму В. М. Покровського композиції вікон ілюструють новаторське вирішення (рис. 2).

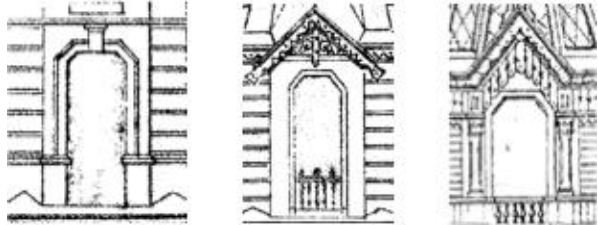
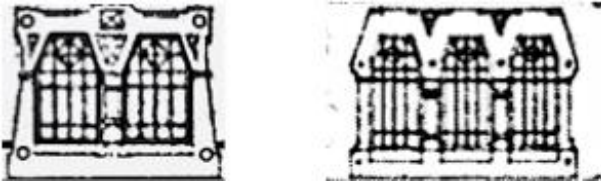
Ретроспективізм кін. XIX ст.	муровані	Хрестовоздвиженська церква Проект 1889 р. с. Пристін Куп'янський район Харківська область	
	дерев'яні	Церква святої Трійці Арх. В. Х. Немкін Проект 1882 р. с. Покровське Валківський район Харківська область Покровська церква Арх. В. Х. Немкін Проект 1895 р. с. Зарічне (Пасіківка) Вовчанський район Харківська область	
Український модерн поч. XX ст.	муровані	Кирило-Мефодіївська церква Арх. В. М. Покровський Проект 1907 р. Будівництво 1909–1918 рр. с. Тишківка Марківський район Луганська область	

Рис. 2. Еволюція шестикутних трапецієподібних віконних отворів у храмобудуванні Слобожанщини кінця XIX – початку XX століття. Таблицю розроблено О. В. Кондратьєвою

Висновки

Особливе гармонійне поєднання модернізованих ознак дерев'яної української архітектури з елементами інших архітектурних стилів у проекті храму В. М. Покровського засвідчує своєрідне явище в сакральній архітектурі Слобідської України початку XX століття. На площині дослідження генези та розвою традицій в мурованих храмах Слобожанщини початку XX століття виявилися яскраві ознаки українського архітектурного модерну, а відтак – прояви національної ідентичності. Перша виставка української архітектури у Харкові 1913 р., організована художньо-літературним відділом Харківського літературно-художнього гуртка, засвідчувала: “Осматривая эту выставку, каждый скептик мог убедиться въ существовании украинскаго стиля и его красоть” (Первая выставка украинскаго зодчества въ Харьковѣ, 1913, 10).

Post Scriptum. Збереженість найкращих зразків українського архітектурного модерну на теренах Слобідської України станом на 2018 рік (автор проектів архітектор-художник В. М. Покровський):

Архангело-Михайлівська церква м. Білопілля (1912) є пам'яткою архітектури № 201-См (розпорядження представника Президента України від 28.12.1992 № 349), збереглася в чудовому стані. У Державному реєстрі нерухомих пам'яток України не значиться;

Кирило-Мефодіївська церква с. Тишківка (1909) збереглася без перебудов та архітектурних нашарувань, проте в 90-х роках XX ст. завершення нави та дзвіниці були зруйновані. У 2008 році церкві було надано статус пам'ятки архітектури місцевого значення № Лг-313 та занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України відповідно до наказу Міністерства культури і туризму від 24.09.2008 № 1001/0/16/09. У першій половині 2010-х роках фрагментарно було реставровано втрачені деталі цегляної кладки та отиньковано інтер'єри. Наразі руйнуються колонки ганків, нава та дзвіниця потребують негайної реставрації; розроблено архітектурні проекти реставрації бань;

Серафимівська церква (1907) с. Порозок і церква Іоана Предтечі (1908) с. Гнилиця Перша майже повністю зруйновані, збереглися лише перші яруси споруд із значними втратами архітектурних деталей.

Бібліографія

- Buxton, D., 1982. *The Wooden Churches of Eastern Europe: An Introductory Survey*. Cambridge: University Press.
- Shust, M. and Pavlovsky, V., 1999. *The Creative Legacy of Vasyl Hryhorovych Krychevsky*. New York: The Ukrainian Museum.
- ДАХОа Ф. 4, оп. 155, од. зб. 51.
- ДАХОб Ф. 4, оп. 156, од. зб. 1126, арк. 6.
- ДАХОв Ф. 40, оп. 98, спр. 359.
- Драган, М. Д., 2016. *Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвій форм: в двох частинах; передм. В. С. Александрович; прим. В. С. Александрович, В. М. Слободян*. Харків: Видавець Савчук О. О.
- Кодин, В. А., Ерошкина, Е. А., 1999. *Храмы Слобожанщины: Формирование архитектурно-художественных и градостроительных традиций*. Харьков: Оригинал.
- Мардер, А. П. та Вечерський В. В., ред., 2000. *Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання*. Київ: Техніка.
- Міністерство культури України та Міністерство культури Республіки Польща, 2011. *Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі. Номінація*. Львів: Компанія Гердан.
- Новгородов, В. Е., Лейбейд, А. Ю., Денисенко, О. И. та Лизан, И., 1999. *Трехсвятительская церковь в Харькове*. Харьков.
- Павлуцький, Г., 2017. *Дерев'яні та муровані храми України*. Переклад з російської О. В. Ушкалов. Харків: Видавець Олександр Савчук.
- Парамонов и др., 2007. *Православные храмы и монастыри Харьковской губернии 1681–1917 гг. Альбом-каталог*. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы.
- Первая выставка украинскаго зодчества въ Харьковѣ, 1913. *Другъ Искусства*, 1. Харьков, 14 февраля.

Січинський, В. Ю., 1925. *Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI–XIX ст.* Львів.

Слепцов, О. С. и Самойленко, В. С. 2012. *Архитектура Православного Храма: От замысла к воплощению.* Киев: А+С.

Таранущенко, С. А., 2011. *Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали.* Харків: Видавець Савчук О. О.

Тарас, Я. М., 2007. *Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат.* Львів.

Цапенко, М. П., 1967. *Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков.* Москва: Стройиздат.

Чепелик, В. В., 2000. *Український архітектурний модерн; упоряд. З. В. Мойсеєнко-Чепелик; Київський національний ун-т будівництва і архітектури, Всеукраїнський Фонд відтворення видатних пам'яток історикоархітектурної спадщини ім. О. Гончара.* Київ: КНУБА.

Шумицький, М. А., 1914. *Український архітектурний стиль.* Київ: Друк. 2-ї Артілі.

References

Buxton, D., 1982. *The Wooden Churches of Eastern Europe: An Introductory Survey.* Cambridge: University Press.

Shust, M. and Pavlovsky, V., 1999. *The Creative Legacy of Vasyl Hryhorovych Krychevsky.* New York: The Ukrainian Museum.

DAKHOa F. 4, op. 155, od. zb. 51.

DAKHOb F. 4, op. 156, od. zb. 1126, apk. 6.

DAKHov F. 40, op. 98, spr. 359.

Dragan, M. D., 2016. *Ukrainian Duchy churches. Genesis and development of forms: in two parts;: v dvokh chastynakh; peredm. V. S. Aleksandrovych; prym. V. S. Aleksandrovych, V. M. Slobodyan.* Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O. Kodyn, B. A., Eroshkyna, E. A., 1999. *Temples of Slobozhanshchyna: Formation of architectural-artistic and town-planning traditions.* Khar'kov: Oryhynal.

Marder, A. P. ta Vechers'kyy V. V., red., 2000. *Pam'yatky arkhitektury ta mistobuduvannya Ukrayiny: Dovidnyk Derzhavnoho reyestru natsional'noho kul'turnoho nadbannya.* Kyiv: Tekhnika.

Ministerstvo kul'tury Ukrayiny ta Ministerstvo kul'tury Respubliky Pol'shcha, 2011. *Derev'yani tserkvy Karpat's'koho rehionu Ukrayiny i Pol'shchi. Nominatsiya.* L'viv: Kompaniya Gerdan.

Novhorodov, V. E., Leybreyd, A. YU., Denysenko, O. Y. ta Lyzan, Y., 1999. *Trekhsvyatyitel'skaya tserkov' v Khar'kove.* Khar'kov.

Pavluts'kyy, H., 2017. *Derev'yani ta murovani khramy Ukrayiny. Pereklad z rosiys'koyi O. V. Ushkalov.* Kharkiv: Vydavets' Oleksandr Savchuk.

Paramonov y dr., 2007. *Orthodox churches and monasteries of the Kharkov province of 1681-1917.. Al'bom-kataloh.* Khar'kov: Khar'kovskyy chastnyy muzey horodskoy usad'by. Pervaya vystavka ukraynskaho zodchestva v" Khar'kov", 1913. Druh" Yskusstva, 1. Khar'kov, 14 fevralya. Sichyn's'kyy, B. YU., 1925. *Derevyani dzvinytsi i tserkvy Halyts'koyi Ukrayiny XVI–XIX st.* L'viv.

Slepsov, O. S. y Samoylenko, V. S. 2012. *Architecture of the Orthodox Temple: from the plan to the incarnation.* Kyev: A+S.

Taranushchenko, S. A., 2011. *Scientific heritage. Kharkiv period. Research of 1918-1932: monographic editions, articles, reviews, applications, taranushenko studies, illustrations, reference materials.* Kharkiv: Vydavets' Savchuk O. O. Taras, YA. M., 2007. *Sacred wooden architecture of Ukrainian Carpathians.* L'viv.

Tsapenko, M. P., 1967. *Arkhytektura Levoberezhnoy Ukrainy XVII–XVIII vekov.* Moskva: Stroyizdat.

Chepelyk, V. V., 2000. *Ukrainian Architectural Modern; uporyad. Z. V. Moyseyenko-Chepelyk; Kyiv's'kyy natsional'nyy un-t budivnytstva i arkhitektury, Vseukrayins'kyy Fond vidtvorennya vydatnykh pam'yatok istorikoarkhitekturnoyi spadshchyny im. O. Honchara.* Kyiv: KNUBA.

Shumyts'kyy, M. A., 1914. *Ukrainian architectural style.* Kyiv: Druk. 2-yi Artili.

O. Kondratyeva

Kyiv National University of Construction and Architecture.
Department of Architecture Foundation and Architectural Design**MORPHOLOGY OF WOODEN ARCHITECTURE IN THE ECCLESIASTICAL
BRICK BUILDINGS OF VOLODYMYR POKROVSKY IN SLOBODA UKRAINE**

© Kondratyeva O., 2019

The revival of national identity was reflected in the Ukrainian architectural *Style Moderne* during the cultural renaissance of the early twentieth century. Kharkiv architectural and artistic centre, which was one of the avant-gardes of the style, had been dynamically active in the construction of ecclesiastical buildings. In Sloboda Ukraine, architectural construction was not only the result studying world-renowned architectural prototypes, but also the appeal of the national Ukrainian traditions. At the time, the pioneer in the construction of the new sacred buildings in Sloboda Ukraine was the Kharkiv diocesan architect and artist Volodymyr Pokrovsky (1863–1924). His previous diverse professional experience in Poland (the Kingdom of Poland at the time) proved a solid foundation for creation of the notable sacred spaces in Kharkiv Diocese from 1906 until 1918. His virtuoso work with historical material as well as peculiarity in selected styles, led him to design exemplary ecclesiastical buildings in the style of the Ukrainian *Style Moderne* across the Kharkiv Governorate. The most vivid features of the style can be found in the church project of 1907, which was one of the first architectural designs completed in his role as the Kharkiv diocesan architect. The research explores various morphological features of wooden architecture, reflected in his ecclesiastical brick buildings in Sloboda Ukraine during the cultural renaissance of the early twentieth century. In particular, the author highlights four major features, which are correlated to the wooden ecclesiastical architecture: the most commonly applied three-part spatial composition, spatial transformation of nave from quadrangle to octagon, massive baroque edged cupola with collar-type interceptions and hexagonal trapezium-like windows. Alongside this research, the author studies the current conditions and levels of preservation of the buildings discussed in this paper, including tracing their rankings in the National Heritage List.

Key words: wooden architecture, legacy of Volodymyr Pokrovsky, ecclesiastical brick buildings, Sloboda Ukraine, cultural renaissance of the early twentieth century.